

DACKEFEJDENS

DJUPASTE UPPRINNELSE

Av fil. lic. RUDOLF BERGSTRÖM, Uppsala

STEN STURE den yngres regering har icke utan skäl betecknats som en folklig diktatur. Hård och hänsynslös var den viljestarke riksföreståndarens framfart mot rikets aristokrati. Riksrådet berövades de facto sin hävdvunna andel i riksstyrelsen. Adeln och kyrkans oppositionsförsök nedslogs med omild hand. Men detta stöd hade vunnits med av allt att döma väl långt gående eftergifter för bondekraven. Friheten urartade ej sällan till självsvöld.

Riksföreståndarens död i början av februari 1520, ett par veckor efter slaget på Åsunden, förde oppositionen till makten. Aristokratien utnyttjade tillfället att avskaffa Stureväldet och vägrade att erkänna Kristina Gyllenstiernas självtagna regentskap. Flydda tiders rådsregemente skulle nu återställas. Kristian II hyllades redan den 6 mars som svensk konung, men med alla de förbehåll och inskränkningar, som erfordrades för att göra honom till den skuggkonung, han enligt unionspartiets traditionella program borde vara. Men allmogen gav icke upp striden. Först efter en sällsynt förtvivlad och hårdnackad kamp mot den svenska aristokratien och Kristian II:s krigsvana landsknektar sträckte man vapen. Stockholms kapitulation i början av september och novemberblodbadet fullbordade nederlaget. Sturepartiet syntes definitivt krossat. Men som Kristian II icke var sinnad att tåla några andra makthavare vid sin sida, fick även det aristokratiska unionspartiet dela Sturepartiets öde. Hänsynslöst åsidosättande Upsalafördraget av den 6 mars med alla dess utfästelser till unionsvännerna lät konungen ställa Stockholms slottsloven till sin egen och sina efterkommandes hand och slutligen utropa sig till suverän arvkonung. De förnämsta partiledarnas huvuden föllo för bödelsvärdet. Gustaf Trolle sköts åt sidan. Så långt makt kan bygga på våld och ränker syntes konungens välde obestridd.

De blodiga uppgörelserna fingo emellertid följderna som Kristian II icke förutsett. Sturepartiet och unionspartiet förenades i hatet mot den omilde tyrannen. Båda parterna fingo ett vitalt intresse av att göra slut på unionsmonarkens svenska konungasaga, en politik som tills vidare sammansvetsade de forna motståndarna. Men

detta konstaterande innebär icke, att de skarpa motsättningarna mellan rådsoligarkien och de sturetrogna utplånats eller ens mildrats. Det var att förutse, att samförståndet skulle upphöra så snart inkräktaren kastats ut ur riket och det gemensamma målet därmed nåtts. Sturepartiets politiska slutmål måste självfallet vara restitutionen av den stupade riksföreståndarens dynasti och överhuvud taget återställandet av den gamla regimen med dess generöst tillmätta bondefrihet och snäva behandling av det högre frälset. För det forna unionspartiet åter, som de närmast förflutna åren sett sig hårt trängt av den folkliga diktaturen, var ett återupprättande av det förhatliga Stureväldet uteslutet. Så långt voro linjerna klara. Men frågan var: vilken väg skulle rådspartiet välja för att nå sina syften? Att falla tillbaka på den traditionella unionspolitiken var numera ogörligt. Den allmänna förbittringen i landet mot Kristian II och Danmark syntes obevekligt sätta punkt för dylika strävanden. Likväl är detta förhållande icke den enda eller ens den avgörande orsaken till aristokratiens ändrade signaler i den nordiska frågan.

Efter Kristian II:s fall i april 1523 hade Danmark i Fredrik I fått en erkänt adelsvänlig och ur högfrälsets synpunkt i alla avseenden acceptabel konung. Men det är påfallande, att de högaristokratiske kretsarna i Sverige med biskop Brask i spetsen även *efter* det danska regimskiftet fortsatte att lägga i dagen en demonstrativt fientlig hållning gentemot Danmark. Detta ställningstagande kom på hösten 1523 t. o. m. i konflikt med själve Gustaf Vasas politiska intentioner. Konungen förefaller nämligen vid berörda tidpunkt hava önskat en utjämning i förhållande till den nordiske grannen och i denna avsikt börjat förbereda en försoningspolitik. Vad har då förorsakat det svenska rådspartiets avvisande inställning mot den av adeln i hemlandet högeligen uppskattade nye danske konungen? Kristian II:s bekanta arvrikesförklaring av år 1520 torde lämna svaret på frågan. Denna statshandling hade skapat ett för de högadliga intressena betänkligt prejudikat till den oldenburgska ättens favör. Den farhågan låg onekligen nära till hands, att en ny unionskonung av huset Oldenburg under sina tänkbara strävanden att etablera en enväldig regim kunde finna ett starkt stöd i det farliga aktstycket. Att man på ledande aristokratiskt håll haft ögonen öppna för det ödesdigra dokumentets betydelse, därom vittnar tydligt nog biskop Brasks enträgna försök att åren 1524—25 få till stånd en officiell protest mot den fallne unionsmonarkens lagstridiga arvhyllning.

Det kan således anses fastställt, att högfrälsets ledare för framtiden varken kunde eller ville på nytt beträda unionspolitikens väg, när det gällde att hindra en befarad restitution av Sturediktaturen. En enda för aristokratien tilltalande lösning återstod: den nationella monarkien på landslagens grund. Detta konungadöme var nämligen kringgärdat med ur rådsoligarkisk synpunkt tillräckligt betryggande garantier och inskränkningar. Det gällde endast att finna den rätte mannen. Han finge icke ha varit för djupt inblandad i Kristian II:s politik men å andra sidan borde han i olikhet med Sturarna icke kunna framställa ärftliga eller sedvanerättsliga anspråk på regeringsmakten i Sverige. Slutligen måste han vara av förnäm börd. En som fyllde dessa fordringar fann man i den unge framgångsrike upprorsledaren Gustaf Eriksson av Vasaätten.

De flesta forskare äro med all rätt ense om, att Gustaf Vasa till en början framträtt som Sturepartiets ledare. Sin bekräftelse får detta antagande av dalaallmogens liknöjdhet inför avrättningarna i Stockholm den 8 november 1520; dessa hade ju främst drabbat de kyrkliga och adliga herrarna. Det var först när Kristian tycktes vilja inkräkta på de fri- och rättigheter, dal-karlarna åtnjutit under Sturarnas folkliga regemente, som man grep till vapen, förvisso i avsikt att återställa Stureväldet. För det gamla unionspartiet gällde det nu att länka händelserna i önskad riktning. Under loppet av år 1521 anslöt sig den svenska adeln till upproret. Men detta skedde icke reservationslöst. Man förstod skickligt konsten att redan på ett tidigt stadium ställa villkor och skaffa sig garantier. Ett ganska säkert vittnesbörd härom lämnar den överenskommelse, som den 25 juli 1521 ingicks mellan biskop Brask och upprorsledaren. Detta aktstycke innehåller ett par bestämmelser, som påtagligt falla utom ramen för en strikt privat uppgörelse. Gustaf Vasa förbinder sig, sedan biskopen först lovat uppsäga Kristian II tro och lydnad, att icke bortgiva någon förläning i Östergötland utan »hans nådes» samtycke, att skydda och försvara kyrkans privilegier, medlemmar och egendom, att Brask oåtspord icke »göra dagtingan med någon utländskan herre till rikets beskärm» samt slutligen att icke förbinda sig med någon, »Svenskan herra, friboren man eller androm till skada». Som synes har Linköpingsbiskopen varit särdeles angelägen att redan från början inskränka riksföreståndarens maktbefogenheter. Avtalet gällde visserligen endast för Östergötland, men hade med största sannolikhet en vidare syftning.

Det behöver knappast råda tvivel om, att det här är fråga om en preliminär handfästning. Endast en knapp månad senare valdes Gustaf Vasa på ett herremöte i Vadstena till Sveriges riksföreståndare. Det är av vikt att observera, att det är på ett *herremöte* som den framgångsrike upprorsledaren korats till rikets regent. Allmogens medverkan påkallades icke. Aristokratien hade — som en gång på Engelbrekts tid — med ens trätt i förgrunden. Högfälset erkände Gustaf Vasa som ledare, men säkerligen endast under den förutsättningen, att Sturediktaturen icke tilläts återuppstå. Det är långt ifrån osannolikt, att den nye riksföreståndaren sympatiserat med detta program. Visserligen hade han, så vitt man vet, framstått som en lojal tjänare till Sten Sture d. y., men å andra sidan varit känd för sina goda förbindelser med den mot regimen oppositionelle doktor Hemming Gadh. Själv av hög börd, medlem av en av landets förnämsta riksrådsätter, har han förvisso både av böjelse och intressen känt sig dragen till sina likar, även om den världskloke ynglingen säkerligen icke gjort sig några illusioner om ständsbrödernas oföränderliga trohet. Dessa å sin sida anade nog icke de planer, som till äventyrs redan nu grodde i den förslagne Vasaättlingens sinne. Den lätt nedlåtande och välvilligt overseende ton, som Hans Brask till en början anslår mot riksföreståndaren, ger klart besked om, vem biskopen ansåg vara den verkliga ledaren.

Under den närmast följande tiden spåras en förskjutning av den inre maktbalansen i Sverige. Rådets inflytande ökar något och allmogens minskar i motsvarande grad. Icke förty förblev dock än så länge bondeklassen den utslagsgivande maktfaktorn av det enkla skälet, att landets krigsmakt huvudsakligen utgjordes av den uppbådade allmogehären. Det väpnade folkuppbådet var en makt i staten. På detta berodde så gott som uteslutande ett framgångsrikt fullföljande av striden mot Kristian II. Rikets ledning måste i den situationen taga största hänsyn till de sturetrogna bönderna. Men på sommaren och hösten 1522 inträdde en radikal förändring av detta läge. Lübeck ingrep i kampen mot unionskonungen. Örlogsfartyg och landsknektar ställdes av hansestaden till den svenske riksföreståndarens förfogande. *Den omedelbara följden av det tyska krigsfolkets ankomst blev, att bondeskarorna hemförlovades.* Denna händelse betecknar den avgörande vändpunkten i vårt lands inre historia under befrielsekriget. Ty när bondehären upplöstes och dess uppgifter övertogos av det tyska krigsfolket splittrades härigenom samtidigt Sturepartiets krafter

i så stor utsträckning, att det aristokratiska partiets övertag var givet.

I början av juni 1523 rådde liv och rörelse i biskopsstaden Strängnäs, dit en riksdag sammankallats — den första under Gustaf Vasas regering. Händelserna följde slag i slag. Den 2 juni gävo riksråden riksföreståndaren säte och stämma i rådet framför biskoparna — en lika uppseendeväckande som betydelsefull nyhet. Samma dag (enligt en annan uppgift följande dag) kompletterades rådet med nio nya män. Fyra av dessa blevo lagmän. Några dagar senare, den 6 juni, valdes Gustaf Vasa till Sveriges konung.

Konungavalet i Strängnäs framstår som en given följd av den nyss antydda inrepolitiska utvecklingen under befrielsekriget. Dess förnämsta innebörd är rådspartiets definitiva seger över Sturepartiet. Två omständigheter vid valet bekräfta denna slutsats och böra därför i detta sammanhang understrykas. Den ena gäller personvalet vid kompletteringen av riksrådet. Ingen av de utsedda har gjort sig känd som Stureanhängare. Däremot hava bevisligen två av dem — Berend von Mehlen och Peder Hanson — tidigare tjänat Kristian II och Gustaf Trolle. En tredje, Ivar Fleming, som vid konungavalet fungerade som lagman i Södra Finlands lagsaga, hade trots mäktiga förespråkares förböner av Sten Sture d. y. kort efter dennes regeringstillträde fräntagits Kumogårds län och kan således ganska säkert betraktas som Sturefiende. Av allt att döma har de nya rådsherrarnas närmaste uppgift varit att förskaffa rådspartiet en betryggande majoritet. Åtgärden var så mycket mera befogad som Sturepartiets ledare, Peder Sunnanväder, genom sitt val till biskop i Västerås fått säte i rådet och icke mindre än tio riksråd av Sten Sture d. y:s rådsuppsättning ännu funnos kvar. Av dessa kunna endast tre, nämligen biskop Brask, Ture Jönsson (Tre rosor) och Johan Arendsson (tillbakaseende ulf), vilken sistnämnde kort efter Sten Stures död anslutit sig till oppositionen mot den stupade riksföreståndarens regeringssystem (han återfinnes sålunda bland de svenska utfärdarna av fördraget i Upsala den 6 mars 1520), anses som motståndare till Stureväldet. Bland de sju före Strängnärsriksdagen under befrielsekrigets gång utsedda rådsherrarna äro — utom Peder Sunnanväder — den utvalde biskopen av Strängnäs, Magnus Sommar, och sannolikt även Nils Olsson Vinge och Michael Nilsson att anse som anhängare till denna regim, medan endast en, Lars Siggesson (Sparre) — av Gustaf Vasa upphöjd till riksmarsk — med säkerhet kan räknas till motparten. Denne hade nämligen

före sin anslutning till upproret stått i Kristian II:s tjänst. Till sist kan antecknas, att av den nyvalde konungens främsta medhjälpare utområds hade kanslern, Erik Svensson, 1520 lämnat Sturarnas tjänst och övergått till konung Kristian. Den ryktbare Laurentius Andreæ's politiska föregående är icke närmare utrett, men man vet, att han varit bisittare i den andliga domstol, som timmarna före Stockholms blodbad dömt de av Gustaf Trolle anklagade att »för uppenbara kättare hållas och kallas». Gustaf Vasa har således icke hämtat sina förnämsta rådgivare ur det »nationella» Sturepartiets led utan från kretsen kring Kristian II och Gustaf Trolle.

Minst lika beaktansvärd förefaller dock den andra omständigheten. Man har, som professor Tunberg framhållit, med anmärkningsvärd och nästan ängslig noggrannhet vid konungavalet iakttagit de av landslagen stadgade formerna och föreskrifterna. Detta förhållande styrker antagandet om det nationella konungadömet på landslagens grund som högfrälsets utväg mellan den ärftliga unionsmonarkiens Schylla och Sturediktaturens Charybdis. Tanken var icke ny. Elva år tidigare hade rådspartiet försökt en liknande utväg genom att till riksföreståndare utse en likasinnad ståndbroder. Det är samma uträkning som legat till grund för såväl Erik Trolles val till riksföreståndare 1512 som Gustaf Vasas konungaval 1523, nämligen upphöjandet av en man ur den egna kretsen till rikets regent, i det förra fallet som primus inter pares, i det senare kringgårdad av landslagens alla inskränkningar i de kungliga maktbefogenheterna.

Men den nykorade härskaren själv? Vad rörde sig i hans sinne i det högtidliga ögonblick, då han knäböjande svor konungaeden? Kanske gingo hans tankar till farfarsfaderns, den oböjliga drotsen Krister Nilssons sega kamp om makten i Sverige, kanske skymtade för hans inre öga de båda fränderna, den krigiske Linköpingsbiskopen Kettil Karlsson och den ridderlige Erik Karlsson Vasa, vilken, som det sagts, ett ögonblick tyckts nära att »lyfta Sveriges krona på sin glavenspets». Ingen vet det. Men vad man vet är, att Gustaf Vasas regering i icke ringa grad blev en besvikelse för konungamakarna. Redan följande år måste rådet avge en försäkran »att konungen bör ju efter lagen fullmäktige råda och styra borgom och landom, kronones skatt och Upsala öd». Innebörden härav var, att konung Gustaf fick fri förfoganderätt över länen — i själva verket en sanktion av den praxis, som i fråga om länsväsendet tillämpats av Sten Sture d. y. Rusttjänsten blev

föremål för noggrann reglering. Betänkligast av allt — ur råds-
partiets synvinkel — var dock, att konungen snart nog visade sig
uppenbart styra hän mot arvríkets införande. Redan Gustaf Vasas
tydliga obenägenhet för den av Brask föreslagna protesten mot
Kristian II:s arvhyllning av år 1520 varslade illa för framtiden.

Men trots allt detta är det ofrånkomligt, att Gustaf Vasas hela
regeringstid präglas av ett dämpat men omissskänneligt aristo-
kratiskt-reaktionärt¹ drag. Rådet bibehåller ett varierande men
märkbart inflytande, särskilt i fråga om utrikespolitiken. Behand-
lingen av bönderna blir avgjort stramare än under Sturetiden.
Allmogen drabbas av kraftiga skattechöjningar, medan de skärpta
bestämmelserna om adelns rusttjänstskyldighet i stort sett stanna
på papperet. Under det att Kristian II:s forna anhängare be-
handlas med överraskande mildhet och hänsyn — det mest
flagranta exemplet är Gustaf Trolles fader, Erik Trolle, som av
Gustaf Vasa icke endast återfick sin förverkade egendom utan
även på nytt insattes i riksrådet — och i en del fall t. o. m. åter-
finnas i konungens närmaste omgivning, gjordes processen blodigt
kort med Sturepartiets och den Sturetrogna allmogens män. Man
frestas nästan att på den punkten tala om en komplettering av
Stockholms blodbad. Det som emellertid i särskilt hög grad skän-
ker den förste vasakonungens regering en utpräglad medeltids-
aristokratisk karaktär är de stora förlänningarna på tjänst till
högedelns spetsar — en Lars Siggesson (Sparre), en Sten Eriksson
(Leijonhufvud), en Gustaf Olofsson (Stenbock) m. fl. Läntagarens
praktiskt sett enda motprestation bestod i den sedvanliga rust-
tjänsten. För allmogens del innebar en dylik förlänning skattskyl-
dighet till den adlige länsinnehavaren i stället för till kronan.

Den uppfattning, som här hävdats, kan till synes motsägas av
Gustaf Vasas omstörtande kyrkopolitik. Är icke den radikala
omvälvning, som påbörjades med 1527 års Västeråsbeslut, en direkt
fortsättning på en av Sten Sture d. y. inledd antiklerikal politik,
klart nog manifesterad av dennes våldsamma framfart mot ärke-
biskopen? Frågan kan knappast besvaras jakande. Striden mellan
Sten Sture och Gustaf Trolle var av övervägande politisk art,
m. a. o. en makt- och intressekamp, och hade alltså veterligen icke
sin orsak i någon principiellt kyrkofientlig hållning hos riksföre-
ståndaren. Det var icke mot ärkebiskopen utan mot unionsparti-
ledaren och Kristian II:s handgångne man, som rikets hövitsman

¹ Ordet reaktionär här använt utan den bismak av värdeomdöme, som eljest
plägar vidlåda detta uttryck.

vände sina vapen. Vill man söka upprinnelsen till Gustaf Vasas kyrkoreduktion, måste man gå längre tillbaka i tiden. Under Svante Nilssons regering förekommo, som Styffe påvisat, flera häftiga och delvis rätt elakartade förläningsstvister mellan världsliga stormän å ena sidan och andliga dignitärer å den andra. Det i detta sammanhang icke minst intressanta är, att de sedvanliga partigränserna härvid sprängdes. I dessa konflikter stodo mer än en gång unionsvänliga herrar mot lika unionsvänliga biskopar. Man skönjer här en begynnande och oförtydbar motsättning mellan andlig och världslig aristokrati. Under dessa omständigheter innebär den kyrkopolitiska utvecklingen under den förste vasa-konungen ingenting annat än en seger för de världsliga herrarna, och kyrkoreduktionen blir i viss mån ett led i den inre nydaningsprocessen i aristokratisk anda. Denna uppfattning förefaller att bestyrkas av de kända klerikala sympatierna hos de mot Gustaf Vasa upproriska bönderna. Särskilt under Dackefejden göra sig dessa sympatier starkt gällande.

Emellertid kunde självklart den aristokratiska regimförändringen icke genomföras utan motstånd från böndernas och de övriga sturevänliga elementens sida. Det var konungavalet med dess innebörd av högfrälsets inrepolitiska seger, som gav signalen till öppen konflikt mellan konungen och Sturepartiet. Icke långt efter valet började Sten Sture d. y:s forne kansler, numera Västerås-biskopen Peder Jakobsson Sunnanväder, i uppviglande syfte bearbeta allmogen. Gustaf Vasa slog genast till, snabbt och beslutsamt. Herr Peder och hans meningsfrände, domprosten Knut Michaelis, avsattes. Det var den första sammanstötningen. Striden hade börjat. Den skulle bli hård och långvarig. Ett par år senare — 1525 — blev ställningen t. o. m. kritisk för den svenske konungen och hans anhängare. Kristina Gyllenstierna hade föregående år frigivits ur den danska fångenskapen, och i henne, unge herr Stens änka, funno sturevännerna den samlande personlighet de hittills saknat. Den viljestarka, stolta och lidelsefullt maktlystna kvinnan, som i likhet med åtskilliga andra av våra historiska gestalter ofta rönt det oblida ödet att omhändertagas av en välmenande men ihålig och osakkunnig fraspatriotism (»våra beredskapskvinnors andliga ättemoder«!), fann tillfället gynnsamt att ånyo spela en politisk huvudroll i Sverige. Men denna gången voro rollerna ombytta. År 1520 hade fru Kristina i sina manifest dundrat mot de svenska herrar som anslutit sig till den danske konungen och jämnat vägen för inkräktarna. Nu var det hennes

tur att söka bistånd hos den forne arvfjenden. Hon knöt förbindelse med Severin Norby och ingick trolovning med denne, Kristian II:s mest hängivne anhängare och vasall. Norby, som hittills lyckats hålla sig kvar på Gotland, landsteg i Skåne, där allmogen reste sig till förmån för den fördrivne konungen. Samtidigt jäste det i Dalarna, Sturarnas gamla högborg. Det viktiga gränsfästet Kalmar befann sig i den från Gustaf Vasa avfällige Berend von Mehlers händer. Endast med största möda lyckades de aristokratiska makthavarna i de båda nordiska rikena bemästra situationen och slå ned de upproriska element som fylkats kring den folkliga diktaturens representanter — i Danmark Kristian II och i Sverige Sturarna. Kristina Gyllenstierna avkopplades på ett eller annat sätt från politiken. Hon bortgiftes f. ö. inom kort med vasaanhängaren Johan Turesson (Tre rosor).

I de följande revolterna mot den nya ordningen kom den dynastiska frågan att intaga en alltmer undanskjuten ställning. Möjligt är, att episoden med daljunkern i viss mån diskrediterat Sturenamnet. I varje fall torde Gustaf Vasas propaganda åtminstone indirekt ha åsyftat en verkan av denna art. I stället träder den sociala motsättningen mellan allmogen och aristokratien mer och mer i förgrunden för att i Dackefejden nå sin tillspetsning. Detta uppror, den för Gustaf Vasas nyskapade Sverige farligaste av de många bonderesningarna, hade framför allt en klart antiaristokratisk tendens. Namnet Sture skymtar visserligen men endast som ett av de många tronkandidaternas. Upprorets huvudsyfte var att kullstörta det högadliga regementet, som införts av den nye konungen. När man från allmogehåll reste kravet på en återgång till det som varit »gammalt och fornt», skedde detta förvisso främst med tanke på den otyglade bondefrihet, som utmärkt åren närmast före 1520.

Vi kunna vara tacksamma för att dessa strävanden icke kröntes med framgång. En seger för bondepolitiken skulle på grund av allmogens tendenser till provinsseparatism ha äventyrat riksenheten, som just i högfrälset hade sitt säkraste värn. Till sist bör kanske också erinras om en mera positiv konsekvens av upproret. Dackefejdens dödliga hot mot Gustaf Vasas och högfrälsets nationella nydaningsverk var i hög grad ägnat att stärka och fördjupa »den instinktiva samkänslan bakom alla motsatser mellan konungen och hans ridderskap» (K. G. Hildebrand). Det är ingen tillfällighet, att Gustaf Vasas arvförening såg dagen året efter slutsegern över Nils Dacke.